

Jerzy Garbiński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4410-4154>
e-mail: jerzy.garbinski@mail.umcs.pl

Rola polityki w losach Cerkwi prawosławnej na Białorusi i w Polsce (O книге Антония Мироновича «Судьбы Православной Церкви в Белоруссии и в Польши», СЕУ, Люблин 2013)

Dzieje wschodniej tradycji chrześcijańskiej na ziemiach polskich i białoruskich są istotnym segmentem historii tych narodów. Jednak w takim syntetycznym ujęciu nie znalazły dostatecznego miejsca w literaturze historycznej. Problem ten był dotąd przedmiotem nielicznych prac monograficznych. Istniejące publikacje o charakterze ogólnym powstały w okresie międzywojennym¹, a w historiografii najnowszej tematyka ta była podejmowana w sposób fragmentaryczny². Poważne luki w polskich badaniach historycznych nad historią wschodniego chrześcijaństwa wynikały z traktowania tej tradycji jako obcej polskiej państwowości. Stereotyp Polak-katolik, Białorusin-prawosławny uformowany pod wpływem czynników narodo-politycznych przekładał się na sposób patrzenia na chrześcijaństwo wschodnie. Na tak nikłe zainteresowanie problematyką Cerkwi prawosławnej w nauce polskiej wpływ miały niewątpliwie czynniki polityczne, przepaść dzieląca przez dwa ostatnie stulecia świat katolicki i prawosławny oraz wyraźne różnice kulturowo-wyznaniowe.

Taki stan badań nie oznaczał całkowitego pominięcia wielu poważnych studiów dokonanych przede wszystkim przez badaczy rosyjskich i ukraińskich oraz polskich³.

¹ Zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370–1632*, Warszawa 1934; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935; J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936.

² Wyjątek stanowi monografia Mirosławy Papierzyńskiej-Turek *Między tradycją a rzeczywistością*. Zob. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością*, Warszawa 1989.

³ Por. E. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 2, Москва 1904; М. Макарий, *История Русской Церкви*, Санкт-Петербург 1890; И. Чистович, *Очерк истории Западно-Русской Церкви*, ч. 1, Санкт-Петербург 1882.

Najnowsze badania historyków polskich i europejskich pozwalają na przedstawienie syntezy dziejów Cerkwi prawosławnej w Europie Środkowo-Wschodniej oraz ukazanie jej roli w najnowszych dziejach narodów polskiego i białoruskiego.

Wśród nich należy wymienić syntezę dotyczącą dziejów Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich i białoruskich autorstwa Antoniego Mironowicza, znanego i cenionego badacza dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i na Litwie-Białorusi. Praca ta nie tylko uwzględnia najnowsze ustalenia historyków i teologów, ale stanowi w pewnym stopniu podsumowanie jego wieloletnich badań⁴.

Dzieje Cerkwi prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, ojczyzny Polaków, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców oraz innych grup narodowych i etnicznych zostały ujęte w ośmiu rozdziałach monografii. Za szczególnie interesujący należy uznać segment pracy poświęcony dziejom kultury prawosławnej w Polsce oraz losom poszczególnych diecezji białoruskich. Wynika z niego, że kultura prawosławna była integralną częścią kultury staropolskiej, wywierającą ogromny wpływ na wszystkie dziedziny życia społecznego i duchowego mieszkańców ówczesnego państwa.

Historia kultury prawosławnej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej ukazuje nam, że na jej terenie doszło do spotkania dwóch wielkich tradycji religijno-kulturowych: wschodniej (bizantyjsko-ruskiej) i zachodniej (łacińskiej). Prawosławie było stałym elementem struktury wyznaniowej kraju, w niektórych jego regionach religią dominującą. Wschodnia tradycja chrześcijańska zakorzeniła się w wielu formach życia ludności ruskiej i wpłynęła na oblicze kulturowe mieszkańców państwa. W kraju zdołano wytworzyć takie normy współżycia, gdzie przez wiele stuleci prawosławie nie było wyznaniem obcym, lecz własnym.

Zaprezentowany przez autora monografii obraz dziejów kultury prawosławia w dawnej Rzeczypospolitej ma istotne znaczenie w zrozumieniu jej specyfiki w strukturze wyznaniowej Europy, a zwłaszcza życia duchowego mieszkańców ówczesnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Obszar, na którym na tak szeroką skalę doszło do spotkania dwóch tradycji chrześcijańskich, wschodniej i zachodniej, zawiera w sobie ogromny багаż doświadczeń. Pozytywne i negatywne oblicza styków kulturowo-cywilizacyjnych stały się dziedzictwem historycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym kontekście trudno jest wyobrazić sobie dzieje Rzeczypospolitej bez kultury Kościoła wschodniego. Uświadomienie sobie faktu stałej obecności tej wielkiej tradycji chrześcijańskiej ma fundamentalne znaczenie w poznaniu dziejów tego regionu Europy, zrozumieniu tożsamości religijno-kulturowej mieszkających tam narodów.

Ważną część omawianej publikacji stanowią dzieje diecezji prawosławnych na ziemiach białoruskich: zwłaszcza turowsko-pińskiej, mohylewskiej, brzeskiej. Diecezje

⁴ Zob. A. Mironowicz, *The Orthodox Church and Byelorussian People*, Białystok 2001; idem, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; idem, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003; idem, *The Orthodox Church in Poland*, Supraśl 2005; idem, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005; idem, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

białoruskie w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej odegrały ważną rolę. Należy pamiętać, iż dzieje biskupstwa mścisławsko-orszańsko-mohylewskiego kształtowały się pod wpływem sytuacji wewnętrznej oraz interesów geopolitycznych Rzeczypospolitej. Wszelkie odnoszące się do niego akty prawne były wymuszane czynnikami politycznymi. Wiele wydarzeń z życia diecezji, zwłaszcza w XVIII wieku, posiadało kontekst międzynarodowy. Lata 1633–1772 były okresem walki o zachowanie ustanowionej diecezji białoruskiej. Obok tradycyjnego sporu unicko-prawosławnego o znajdujące się na terenie biskupstwa monastera i cerkwie w 1654 roku doszedł element zewnętrzny. O kontrolę nad diecezją mścisławsko-orszańsko-mohylewską zabiegali patriarchowie moskiewscy. Problem niezależności biskupstwa białoruskiego stał się elementem polityki międzynarodowej, a zwłaszcza stosunków polsko-moskiewskich oraz sporu pomiędzy patriarchatem konstantynopolskim a moskiewskim.

Aktywność hierarchii białoruskiej nie ograniczała się do granic administrowanej diecezji. Biskupi występowali w obronie stanu posiadania całego Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim⁵. Władcy mohylewscy, pińscy i brzescy jako jedyni hierarchowie prawosławni musieli reprezentować wszystkich swoich współwyznawców. W ich imieniu składali oświadczenia, prowadzili rozmowy z władzami polskimi, dochodzili swych praw przed trybunałami i sądami. Oni też udzielali święceń duchowieństwu i sprawowali opiekę arcybiskupią daleko poza obręb swej diecezji. Determinacja w obronie swej wiary i postawa biskupów białoruskich spowodowała, że Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej przetrwał w swej zhierarchizowanej strukturze w najtrudniejszych okresach. Wielką rolę w tym procesie odegrało podległe im duchowieństwo, zwłaszcza zakonne oraz bractwa cerkiewne. Funkcjonowanie diecezji białoruskich w istotny sposób przyczyniło się do podniesienia świadomości religijnej i narodowej Białorusinów.

Następny z segmentów monografii ukazuje skomplikowane losy chrześcijaństwa wschodniego w okresie od upadku I Rzeczypospolitej do I wojny światowej. Niewątpliwie rozbiory Rzeczypospolitej, jak słusznie stwierdził A. Mironowicz, spowodowały całkowite przekreślenie koncepcji stworzenia niezależnej struktury cerkiewnej na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Parafie prawosławne na jego obszarze zostały podporządkowane obediencji władcy rosyjskich i poddane procesowi całkowitej unifikacji z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym.

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział pracy poświęcony mało znanym losom Cerkwi prawosławnej w latach 1795–1918. Autor rozprawy ukazuje skomplikowany proces przechodzenia parafii unickich na prawosławie. Biskupi unicy przeprowadzali w latach 1818–1836 reformy, które likwidowały różnice między obrządkiem prawosławnym a unickim. Przebudowano strukturę organizacyjną, wprowadzono prawosławne księgi liturgiczne, upodobniono wystrój wewnętrzny cerkwi unickich do pra-

⁵ Zob. *Nicholas Lapitzki, In the Service of God and Belarus*, ed. Y. Garbinski, Belarusian Institute of Art and Sciences, New York–Warsaw 2005, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN, p. 45–152.

wosławnych. 25 marca 1839 roku na soborze w Połocku unicy zostali włączeni w skład Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego.

Odmienne przedstawiała się sytuacja w zaborze austriackim, gdzie silne były wpływy grekokatolickie. Podobna sytuacja wyznaniowa była również na terenie Królestwa Polskiego, latynizacja obrządku unickiego była tam szczególnie silna. Dopiero kiedy administratorem unickiego biskupstwa chełmskiego został ks. Marceli Popiel, rozpoczął się proces konwersji unitów na prawosławie. Ostateczne przyłączenie unitów z diecezji chełmskiej do prawosławia nastąpiło po decyzji Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego 11 maja 1875 roku – wiernych z obszaru władcyctwa chełmskiego włączono do diecezji warszawsko-chełmskiej.

Według ustaleń A. Mironowicza w latach 1863–1915 w pełni ukształtowała się sieć parafii prawosławnych w ramach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Pewne zmiany w stosunkach wyznaniowych, jak dobrze wiemy, wprowadził ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 1905 roku. Część dawnych unitów, głównie z diecezji siedleckiej i lubelskiej, porzuciło wówczas prawosławie i przystąpiło do Kościoła rzymskokatolickiego. Kolejna dezorganizacja społeczności prawosławnej nastąpiła w okresie I wojny światowej. Większa część wiernych Kościoła prawosławnego zamieszkująca wschodnie obszary ziem polskich i białoruskich była ewakuowana w głąb Rosji. Życie parafialne na ziemiach opuszczonych przez społeczność prawosławną w latach 1915–1918 całkowicie zamarło. Na tym obszarze pozostało jedynie dwóch biskupów: wileński – Tichon i krzemieniecki – Dionizy. Pierwszy został później patriarchą moskiewskim a drugi metropolitą warszawskim.

Nie mniej interesującą część monografii stanowi rozdział poświęcony dziejom neounii w niepodległej II Rzeczypospolitej, a także opisujący drogę Kościoła prawosławnego do autokefalii i wskazuje na zmianę jego prawnego położenia w państwie w dwudziestolecie międzywojennym. Prawosławie nie było już wspierane autorytetem władzy, ale było utożsamiane z wyznaniem zaborcy. W wyniku akcji rewindykacyjnej Kościołowi prawosławnemu odebrano ponad 400 świątyń.

Jak wiadomo, przemiany społeczno-ustrojowe w Rosji sowieckiej osłabiły pozycję Patriarchatu, który nadał Kościołowi prawosławnemu w Polsce autonomię i powierzył kierownictwo lokalnemu soborowi biskupów z egzarchą o uprawnieniach metropolity. W latach 1918–1923 Kościół prawosławny w granicach Rzeczypospolitej liczył ponad 4 miliony wiernych i był podzielony na siedem diecezji. W tym okresie władze polskie prowadziły politykę „dwukierunkową”: z jednej strony dążyli do ustanowienia niezależnej od Moskwy struktury cerkiewnej, z drugiej zaś ograniczały liczbę parafii prawosławnych.

Za zdecydowanie mniej odkrywczy należy uznać fragment monografii poświęconej losom Cerkwi prawosławnej na ziemiach białoruskich w latach 1939–1945. Przedstawiono w nim już znane fakty oraz ukazano zmiany, które wprowadziła II wojna światowa w położeniu i organizacji Kościoła prawosławnego na ziemiach białoruskich. Jak wiadomo, w okresie okupacji sowieckiej włączone do BSSR i USSR po 17 wrześniu 1939 roku województwa wschodnie stały się miejscem totalnego ograniczania

możliwości wypełniania posług religijnych. Natomiast w okresie okupacji niemieckiej władze okupacyjne dążące do likwidacji ideologii komunistycznej wspierały powstanie i działalność Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej i Ukraińskiej oraz re-aktywowanie wielu nowych parafii w ramach tych Kościołów prawosławnych⁶.

W końcowej części monografii przedstawiono działalność bractw cerkiewnych i organizacji prawosławnych po II wojnie światowej. Tam też znajdziemy podstawowe informacje o stanie Kościoła prawosławnego w Polsce, który obecnie liczy sześć diecezji z ponad 250 parafiami, 410 cerkwiami, 8 biskupami, 280 duchownymi i 600 000 wiernych. Natomiast zabrakło w publikacji bardzo ważnego rozdziału opisującego zarówno działalność Cerkwi prawosławnej na Białorusi w latach powojennych i po powstaniu w 1991 roku suwerennego państwa białoruskiego, jak i funkcjonowanie Białoruskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej oraz jej struktur cerkiewnych na Zachodzie⁷.

W historii wielu narodów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym Białorusinów i Ukraińców prawosławie, jak pokazuje monografia Antoniego Mironowicza, stanowiło nie tylko ich podstawową religię, ale także fundamentalny element ich świadomości, kształtujący rodzimą kulturę i tożsamość. Ta wielowyznaniowa tradycja, w której prawosławie było naturalnym jej elementem, odzwierciedlała specyfikę ziem ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Publikacja niewątpliwie stanowi ważny wkład w poznanie wielowiekowej obecności prawosławia w Europie Środkowo-Wschodniej i co więcej, wbrew konkluzji autora, potwierdza, że czynnik polityczny zawsze miał istotny wpływ na losy Cerkwi prawosławnej i jej wyznawców.

Bibliografia

- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Czistowicz I., *Oczerk istorii Zapadno-Ruskoj Cerkwi*, cz. 1, Sankt-Pietierburg 1882.
- Garbiński J., Turonek J., *Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*, Warszawa 2003, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN, Warszawa 2003.
- Gołubinskij Je., *Istorija Ruskoj Cerkwi*, t. 1, cz. 2, Moskwa 1904.
- Makarij M., *Istorija Ruskoj Cerkwi*, Sankt-Pietierburg 1890.
- Mironowicz A., *The Orthodox Church and Byelorussian People*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *The Orthodox Church in Poland*, Supraśl 2005.

⁶ Zob. J. Garbiński, J. Turonek, *Białoruski ruch chrześcijański XX wieku. Słownik biograficzno-bibliograficzny*, Warszawa 2003, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN, Warszawa 2003, s. LXI–LXVIII.

⁷ *Ibidem*, s. LXVIII–LXXI.

Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

Nicholas Lapitzki, In the Service of God and Belarus, ed. Y. Garbinski, Belarusian Institute of Art and Sciences, New York–Warsaw 2005, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy IS PAN.

Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością*, Warszawa 1989.

Sakowicz E., *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935.

Woliński J., *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936.